Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, 1944-06-18, iš Štuthofo – į Būgius

Lager, d. 18 Juni 1944

Prof. Dr. Balys Sruoga
Lager Stutthof b/Danzig
Block XI
Deutschland, 5a

Lager, d. 18 Juni 1944

Vanduk, mano mylima-miela! Ich habe Deine Briefe v. 28-V u. aus Kaunas (leider, ohne Datum!) erhalten. Mein Brief Dir (v. 11-VI) kam zurück: war zu lang! Alle Paketen (inklusiv Nr. 46) kamen in Ordnung, – nur in N. 42 war die Flasche mit Honig zerschlagen u. hölzerne Kiste hat gelitten (fehlt das, was war in den Socken eingewickelt u. vielleicht noch etwas, doch Hauptinhalt geblieben ist). Die Sendungen waren wirklich inhaltsreich! Gedanken für Dalia hatte ich auch bei d. Briefe v. 28-V beigelegt, – hast Du das nicht erhalten? Das war das Beste. Ich habe noch 2 Betrachtungen für Dalia geschrieben, – ich zweifle, ob werde ich können sie zuschicken. In Königsberg seit E. Kant's Zeiten gibt es nicht viel Interesse für die Philosophie der Kunst. Ich war nochmal in Danzig, ich habe schon neue Brille (nach 4 Wochen werde ich nach Danzig nochmals fahren), – es geht mir jetzt viel besser. Ich kann schon arbeiten. Im Büro bleibe ich nur vormittags, übrige Zeit habe ich für mich. Doch für dichterische Arbeit es gibt zu viel Leute, – es ist sehr schwer den Geist zu konzentrieren. Seit 1 Mai meine Melancholie ist vorbei, doch u. jetzt habe ich manchmal schwere der Sehnsucht u. des Heimwehs Anfälle, von denen kann ich die Rettung finden nur in der Dichtung. Kannst Du nicht mir mein Libretto „Čičinskas“ zu schicken? Ich möchte daraus ein schimmerndes Schauspielstück machen (die andernartige Themas sind hier schwer zu behandeln). Ich möchte auch die französische Sprache wiederholen, – vielleicht könnte irgendman mir einige französische Bücher zu schicken (G. d. Maupassant, Balzac, Gide…) (Wörterbuch brauche ich nicht). Arbeitet Kasmatė wirklich in seinem Fach? – er hat mir davon nicht geschrieben. In vorigen Woche kam ein Päckchen v. Marytė (hat es Dalia adressiert?), – in Ordnung, – das werde ich verbrauchen a. 23-VI. Zu deinem Namenstage vorbereite ich mich schon längst. Sonst, – an jedem Abend höre ich u. 10 Uhr Radionachrichten u. um 10. 30 schlafe ich ein mit den Worten: „Labanaktis, mano mielas Vanduk“ – gute Nacht! Am 4. 30 erwecke ich mich auch mit Worten: „Labas rytas, Vanduk mano mielas“ – guten Morgen! Das ist bei mir wie ein Gebet. Ja, Vanduk, was hast Du in der Nächten a. 14–15 u. 15–16 (ungefähr 1–2 Uhr) gemacht u. gedacht? Damals habe ich Dich lebendig gesehen, – Du hast mir über Deine Sehnsucht erzählt, es war so viel Blumen, es war so leicht am Herzen… Nachher war ich die ganze Tage von der Seelenwärme wie besoffen! Trotz wahnsinnigem Heimatweh jetzt bin ich so optimistisch gestimmt, wie nie zuvor. Begrüsse den Vater u. sage ihm, dass er sein Humor u. Mut soll nicht verlieren, wie verliere ihn ich auch nicht. Wir werden mit ihm noch lange-lenge Abende unsere philosophische Probleme behandeln. Übrigens, die Geschichte hat schon den richtigen Weg gefunden, – sie wirft schon ihre Schatten ins mehreren Jahrhunderten voran. – Ja, wegen Oheim Juozas u. seine Schweinereien Du sollst nicht viel kümmern: er ist doch krank u. bankrott, ohne Hilfe der Nachbarn kann er nicht mehr wirtschaften. Wer wird solchem Hexer helfen? Übrigens, sein böswilliges Testament wird nie gerichtlich anerkannt. Sein Wut für Neffen ist mehr zornig, als gefährlich. – Ja, Vanduk, Du hast mich reichlich versorgt. Fettmitteln habe ich für längere Zeit. „Marmelade“ in Papierschachteln lohnt sich nicht zu schicken, – sie verliert unterwegs viel Saft. Die rohe Eier haben auch Pech, – bei bester Einpackung viele von ihnen gehen zugrunde. Die beste Ausnutzung der Eier – ist die Nudeln (Makaronen). Wenn es möglich wäre, – wäre es gut zu

bekommen Produkten mit Weisstoff (z. B. Milchprodukten). Die Rohprodukten sind auch sehr-sehr gut. Auch das Brot. Von Rauchwaren habe ich noch viel, doch fürchte ich in der unbekannte Zukunft ohne Vorrat zu bleiben. Sage unserem lieben Daliukas, dass ich bin sehr traurig, sehr unglücklich, wenn kann ich nicht Ihr meine Kunstphilosophische Gedanke zu schicken, – ich wollte allmählig ihr die ganze „Einführung in die Estehetik“ bringen! Na, ja, – ich bin unfreiwillige Gast im fremden Lande, – nichts zu machen! Vanduk, ich denke Du solltest mehr Geld haben. Deswegen Du kannst in Druck geben meine Werke: 1) „Giesmė apie Gediminą“, zweite Auflage u. 2) Die „Il Mantellaccio“ Übersetzung (mit meinem Artikel darüber), – Du kannst beide Werke publizieren lassen. Du kannst das geben „Sakalas“ oder „Staatsverlag“ (Daunoras-Verlag ist sehr unerwünscht). Den Vertrag sollst Du schliessen. Ich denke, es wird mir gestattet die Korrekturbogen zu lesen. Deswegen Du oder der Verleger sollen ein Gesuch an den Herr Lagerführen des Konzentrationslagers Stutthof schreiben mit der Brille die Korrekturbogen mir zu geben u. zurückzuschicken gestatten. Im schlimmsten Fall die Werke könnte auch ohne meiner Korrektur publiziert werden. – Ist nicht besser meine bessere Bibliothek bei meinem Bruder in Kaunas [1r] // (im Keller, a. Grünen Berg) zu unterbringen? Ja, Vanduk, – mein herzlichster Dank an Živilės Eltern, unsere Einwohner. Beste Grüsse dem Vater. Küsse zart unsere Daliukas, sage ihr, dass ich sie sehr-sehr liebe. Am 23-VI u. 9 Uhr Abends ich werde an Dir sehr stark denken, – vielleicht wirst Du mich hören! Du weisst, was werde ich Dir wünschen an dem Tage!

Mano mielas, mano mylimas, numylėtas Vanduk!

Dein Bal [1v] //

Prof. dr. Balys Sruoga
Stutthofo stovykla prie Dancigo
XI blokas
Vokietija, 5a

Stovykla, 1944 [m.] birželio 18 d.

Vanduk, mano mylima-miela! Aš gavau Tavo V-28 laišką ir laišką iš Kauno (gaila, be datos!). Mano laiškas Tau (VI-11) grįžo atgal: buvo per ilgas! Visi siuntiniai [1] (įskaitant nr. 46) atėjo tvarkingi, – tik siuntinio nr. 42 viduje butelis su medum buvo sudužęs ir medinė dėžutė nukentėjusi (trūksta to, kas buvo suvyniota į kojines ir galbūt dar ko nors, bet pagrindinis turinys išliko). Siuntiniai buvo išties turiningi! Mintis Daliai aš taip pat buvau įdėjęs į V-28 laišką [2], – ar Tu negavai? Tai buvo geriausia. Aš parašiau Daliai dar du straipsnius [3], – abejoju, ar pavyks juos išsiųsti. Karaliaučiuje nuo E. Kanto [4] laikų nebuvo didelio susidomėjimo meno filosofija. Aš dar kartą buvau Dancige [5], aš jau turiu naujus akinius (po 4 savaičių vėl važiuosiu į Dancigą), – dabar man daug geriau sekasi. Aš jau galiu dirbti. Raštinėje esu tik iki pietų, likusį laiką išnaudoju sau [6]. Bet kūrybiniam darbui per daug žmonių, – labai sunku susikaupti [7]. Nuo gegužės 1 d. mano melancholija praėjo, nors ir dabar kartais mane ištinka stiprūs ilgesio ir nostalgijos priepuoliai, nuo jų gelbsti tik poezija. Ar negalėtum man atsiųsti mano libreto „Čičinskas“ [8]? Norėčiau iš jo sukurti puikią pjesę (kitokias temas nagrinėti čia labai sunku). Norėčiau pasikartoti ir prancūzų kalbą, – gal kas nors galėtų atsiųsti man keletą prancūziškų knygų (G. d. Maupassant [9], Balzac [10], Gide [11]...) (žodyno man nereikia). Ar iš tiesų Kasmatė [12] dirba savo srity? – jis man apie tai neparašė. Praeitą savaitę atėjo siuntinėlis nuo Marytės [13] (ar Dalia jį adresavo?), – jis tvarkingas, – sunaudosiu VI-23. Jau seniai ruošiuosi Tavo vardadieniui [14]. Be to, kiekvieną vakarą 10 valandą klausausi žinių per radiją, o 10. 30 užmiegu tardamas: „Labanaktis, mano mielas Vanduk“ – labanaktis! 4. 30 prabundu vėl su žodžiais: „Labas rytas, Vanduk mano mielas“ – labas rytas! Man tai kaip malda. Taip, Vanduk, ką Tu

darei ir galvojai naktimis 14–15 ir 15–16 (apie 1–2 valandą)? Tada aš Tave taip aiškiai mačiau, – Tu pasakojai man apie savo ilgesį, buvo tiek daug gėlių, taip lengva širdy… Paskui ištisas dienas buvau lyg apsvaigęs nuo sielos šilumos! Nepaisant beprotiško Tėvynės ilgesio, dabar esu nusiteikęs taip optimistiškai, kaip niekad anksčiau [15]. Perduok linkėjimus Tėvui ir pasakyk jam, kad jis neprarastų savo humoro ir drąsos, kaip ir aš neprarandu. Mes dar su juo aptarsim ilgais ilgais vakarais mūsų filosofines problemas. Beje, istorija jau atrado teisingą kelią, – ji jau meta savo šešėlį keletą šimtmečių pirmyn. – Taip, dėl dėdės Juozo [16] ir jo kiaulysčių per daug nesirūpink: jis juk ligotas ir bankrotas, be kaimynų pagalbos negali ūkininkauti. Kas tokiam niekšui padės? Tarp kitko, jo piktavališkas testamentas niekada nebus teismo pripažintas. Jo neapykanta brolėnams labiau pikta, negu pavojinga. – Taip, Vanduk, Tu mane gausiai aprūpinai. Riebių produktų turiu ilgesniam laikui. Neapsimoka siųsti „marmelado“ popierinėse dėžutėse, – pakeliui jis praranda daug sulčių. Žali kiaušiniai taip pat problema, – ir geriausiai įpakavus dauguma sudūžta. Geriausias kiaušinių panaudojimas – makaronai. Jeigu įmanoma, – būtų gerai gauti produktų su baltymais (pvz., pieno produktų). Žali produktai irgi labai labai gerai. Taip pat duona. Rūkalų turiu dar daug, bet bijau nežinomoj ateity likti be atsargų. Pasakyk mūsų mielam Daliukui, kad aš labai liūdnas, labai nelaimingas, nes negaliu atsiųsti Jai savo meno filosofijos minčių, – palaipsniui aš norėčiau Jai pateikti visą „Įvadą į estetiką“ [17]! Na, taip, – ne savo noru esu svečias svetimame krašte, – nieko nepadarysi! Vanduk, aš manau, Tau reikėtų turėti daugiau pinigų. Todėl gali atiduoti spausdinti mano kūrinius: 1) „Giesmę apie Gediminą“ [18], antrąjį leidimą, ir 2) „Apsiautalo“ vertimą [19] (su mano straipsniu apie jį [20]), – gali išleisti abu kūrinius. Gali atiduoti „Sakalui“ arba Valstybinei leidyklai (Daunoro leidykla labai nepageidautina). Turėtum sudaryti sutartį. Manau, man bus leista skaityti korektūros lankus. Dėl to Tu ar leidėjas turėtumėt parašyti prašymą ponui Štuthofo konclagerio viršininkui, kad man kartu su akiniais būtų leista perduoti ir korektūros lankus, o vėliau išsiųsti. Blogiausiu atveju tie kūriniai galėtų būti išspausdinti ir be mano korektūrų. – Ar ne geriau būtų mano geriausiąją biblioteką patalpinti pas mano brolį [21] Kaune [1r] // (rūsyje, prie Žaliojo kalno)? Taip, Vanduk, – padėkok širdingai Živilės [22] tėvams, mūsų gyventojui. Geriausi linkėjimai Tėvui. Pabučiuok švelniai mūsų Daliuką, pasakyk jai, kad aš ją labai labai myliu. VI-23 9 valandą vakare labai stipriai apie Tave galvosiu, – galbūt Tu mane išgirsi! Tu žinai, ko aš Tau šią dieną palinkėsiu!

Mano mielas, mano mylimas, numylėtas Vanduk!

Tavo Bal [1v] //

KOMENTARAI

[1] 1944 m. gegužės 19 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 900 gr. siuntinį nr. 38, kuris buvo „gautas“, perduotas per Vokietijos karinio pašto tarnybą (su pažyma „Feldpost“) („Lašinukų 500 gr., likerio 100 gr., kavos ir 1 pora kojinių“) (Vanda Sruogienė, „Sąrašas siuntinių, siųstų į Stutthofą“, žr. rinkinys „Koncentracijos stovykla Stutthof (1939–1945)“, in: *BLKMČ BS*, l. 100r); 1944 m. gegužės 24 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 4 klg. siuntinį nr. 39, kuris buvo „gautas“ („Duonos 1 [klg]. ir 900 gr., sūris, dešros, lašinukų 500 gr., sviesto 250 gr., kava, daug papirosų (davė Marija ir Mykolaitis), 1 medaus butelis“) (Idem, in: *Ibid*.); 1944 m. gegužės 24 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 1 klg. siuntinį nr. 40, kuris buvo „gautas“, perduotas per Vokietijos karinio pašto tarnybą (su pažyma „Feldpost“) („Medauninkas 750 gr., kava, arbata, papirosai, cukraus 250 gr., lašinių 1 klg., medauninkas, kava“) (Idem, in: *Ibid*.); 1944 m. gegužės 26 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 1 klg. siuntinį nr. 41, kuris buvo „gautas“, perduotas per Vokietijos karinio pašto tarnybą (su pažyma „Feldpost“) („Lašinių 1 klg., medauninkas, kava“) (Idem, in: *Ibid*.); 1944 m. gegužės 27 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 3 [klg.] ir 250 [gr.] siuntinį nr. 42, kuris buvo „gautas“ („Lašinių 1 1/2 klg., medauninkas, bulka, papirosų visa gilzų dėžutė, palendvica iš Mykolaičių“) (Idem, in: *Ibid*.); 1944 m. gegužės 30 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 11 klg. siuntinį nr. 43, kuris buvo „gautas“ („Kumpio 500 gr., Weck su mėsa 1 lt., lašinukų 150 gr., cukraus 500 gr., miltų 1 klg., žirnių 3/4 klg., kruopų 1/2 klg., dešros iš p. Mykolaitienės 300 gr., spirito 1/4 lt., papirosų iš Marcelės 120 št., arbata, kava, duonos apie 1 klg., Maggi 2 tabl., zupa Knorr“) (Idem, in: *Ibid*.); 1944 m. birželio 3 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 2 klg. siuntinį nr. 44, kuris buvo „gautas“ („Sūriukas, 500 gr. sviesto, 500 gr. lašinių, 200 gr. dešros iš Mykol[aičio], cukraus 200 gr., 4 dėž. papirosų, 10 skutimosi peiliukų, kava“) (Idem, in: *Ibid*.); 1944 m. birželio 7 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 3 [klg.] ir 750 [gr.] siuntinį nr. 45, kuris buvo „gautas“ („Duonos 1 800 gr., cukraus 200 gr., lašinių 500 gr., kava, 4 dėž. papirosų, dešros 200 gr., romo buteliukas (laiškelis)“) (Idem, in: *Ibid*.); 1944 m. birželio 9 d. Vanda Sruogienė per Emilę [Viežbicką] išsiuntė Baliui Sruogai 4 [klg.] siuntinį nr. 46, kuris buvo „gautas“ („1/2 klg. lašinių, dešros, kavos, arbatos, cukraus gabaliukai, ančių konfitūrų, duonos (?)“) (Idem, in: *Ibid*.).

[2] Balio Sruogos laiškas-straipsnis „Die Romantika des Theaters“ – „Teatro romantika“ (žr. 1944-05-28 laiško priedą).

[3] Išsiųstas Balio Sruogos laiškas-straipsnis „Die Wahrhaftigkeit in der Schauspielkunst“ – „Tikroviškumas vaidybos mene“ (žr. 1944-06-04 laiško priedą).
1944 m. Štuthofe buvo parašyti dar du straipsniai, kurie nebuvo išsiųsti: Balys Sruoga, Apie dramaturgijos pradžiodalas, mašinraštis, in: *BVSNM* P7176, l. 1–18r; dar žr. Balys Sruoga, *Raštai, t. 8: Literatūros kritika, 1930–1947*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 407–422; Balys Sruoga, *Estetinė ir natūralinė tikrovė, mašinraštis, in: BVSNM P7178, l. 1–18r; dar žr. in: Balys Sruoga, Raštai, t. 8: Literatūros kritika, 1930–1947*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 461–478. Šie Štuthofe parašyti Balio Sruogos tekstai apie teatrą tapo „vienintele dokumentine medžiaga“, kuria remiantis, galima kalbėti apie „jo estetinius principus“ (Jurgis Blekaitis, „Balys Sruoga – asmuo ir teatro kūrėjas“, in: *Aidai*, Augsburgas, 1948, Nr. 19, p. 407):
„Gal kaip tik koncentracijos stovyklos kančioje galutinai kristalizavosi idealistinė Sruogos kūrybos koncepcija, kurios pagrindinius bruožus bandysiu čia iškelti. Baliui Sruogai meninė kūryba yra aukšta misija, į kurią kūrėjas turi sudėti visas savo dvasios jėgas, visą gyvenimiškąją patirtį, žmonių pažinimą ir skonį, – ir visa tai atiduoti žmogaus tarnybai, jo paguodai aukštesniąja prasme, jo dvasios jėgų pažadinimui ir nuskaidrinimui. Sruoga sako: „Menas turi pažadinti širdyje visa, kas amžina. Žmoguje turi būti pažadintas žmogus. Žmogus privalo būti taurus. Tas taurumas turi būti prikeltas per taurias emocijas, per skaidrinantį katarsis“ („Teatro romantizmas“). Būdamas individualistas, pasaulio centre statydamas žmogų, jo laisvę, asmenybę, Sruoga yra griežtai priešiškas bet kokiam tendenciniam menui, bet kokiai didaktikai, partiškumui, utilitarizmui, smulkumui. Tačiau – „iš to visiškai neseka, kad mene neturėtų būti idėjų. Meno veikale panaudota ideologija yra anaiptol ne menkesnė priemonė emocijom sukelti, negu visos kitos. Idėjų gausumas ir stiprumas, jų meninis pateisinimas meno kūriniui yra itin svarbu. Jose yra pagrindas sudaryti veikalo dideliam turiniui. Juo didesnis turinys, juo stipresnė to turinio forma, juo harmoningesnė to turinio ir formos sandora, – juo stipresnis meno kūrinys. Tiktai čia: idėjos nėra meno tikslas, bet tik kūrybinė priemonė. Todėl senoji pašiepiama formulė „menas menui“ reiktų perkrikštyti į kitą, daug tikslesnę, būtent – menas žmogui“ (iš straipsnio „Estetinė ir natūralinė tikrovė“). Iš čia matyti, kad Sruoga ne tik atsiriboja nuo visokio tendencinio tarnybinio meno, bet, iš kitos pusės, atmeta ir beidėjinio formalizmo, estetizmo ir kitas dekadentines kryptis, atsisukdamas pirmiausia į žmogų. Sruogai kūrybos tikslas – sukelti estetines emocijas, kurių alkis žmogaus dvasiai esąs įgimtas. Estetines gi emocijas žmoguje sukeliąs išgyvenimas estetinės t. y. meno kūriniu išreikštosios tikrovės. Čia iškyla bene pagrindinis Sruogos principas: natūraliosios tikrovės atribojimas nuo estetinės. Tiesa, sruogiškai suprastas kūrėjas, kaip ir natūralistas su realistu, naudojasi realybės duomenimis, kaip elementais savo menui, kaip medžiaga; jis turi taip pat laikytis tuos elementus derinančios logikos ir psichologinės tiesos. Tačiau tatai ir viskas, kas riša Sruogą su realistine pakraipa. Priešingai jai, jis neturi tikslo sekti gamtą, nei pasitenkinti kurios nors idėjos iškėlimu. Jam rūpi iš realiosios, anestetinės tikrovės duomenų, juos poetizuojant, sukurti naująją, iliuzorinę, estetinę realybę. Toji estetinė realybė, tiesa, imanti egzistuoti tiktai meno priėmėjo sąmonėje, jei jame kyla estetinės emocijos. Tai yra, priešingai objektyviai tikrovei, jos būtis esanti tik subjektyvi, efemeriška. Menas neegzistuojąs objektyviai iš viso, jei jis nesujudina jo priėmėjo dvasios ir neima joje gyventi.
Kas yra tos estetinės emocijos savo esmėje, Sruoga atsisako apibrėžti, pasitenkindamas nurodymu, kad jos esančios pirmapradė sąvoka kaip alkis ar gyvybė, kurių pajautimas tegalįs būti nupasakotas, jų sukeltas procesas galįs būti atvaizduotas, tačiau jų esmė esanti neapibrėžiama. Estetinių emocijų išgyvenimas žmoguje auginąs dvasines galias, vedąs taurėjimo, tobulėjimo keliu. Paneigdamas per siaurus natūralizmo ir realizmo siekius, gyvenimo kopiją ar tendenciją, Sruoga atsistoja ryškiai idealistinėje pozicijoje ir iš dalies identifikuoja savo meno koncepciją su nauju, pagilintu romantizmo supratimu, su kuriuo jį jungia – „keli elementai – gyvenimo poetizacija, dvasios primatas, estetinė tikrovė ir t. t. Bet“– sako jis laiške apie teatro romantizmą – „mes siekiame daug daugiau negu senieji romantikai. Mes apimame visus kūrybos elementus, visas išraiškos priemones. Mes kuriame dvasios karaliją“. Ir, kaip išvada, kuriuo būdu menas turi paveikti jo priėmėją, Sruoga sako: „Ne emocijos turi kilti iš idėjų, bet idėjos iš emocijų.“ Vadinas, idėjų formavimas paliktas paties meno priėmėjo sąmonei. Sujaudintoje estetinių emocijų dvasioje jos turinčios organiškai išaugti, nebūdamos iš viršaus kūrėjo primestos.
Tokia didelė reikšmė, skiriama meno priėmėjui – pats menas tik per jį įgyjąs gyvybę – nuoseklai veda prie visų meninių priemonių suorganizavimo, kad pageidaujamosios emocijos galėtų kilti. Kūrėjo darbas einąs dviem pagrindinėm kryptim: tikrovės elementų komponavimas į naują, kūrėjo psichikos matomąją, sudvasintą visumą, – ir tų elementų stilizacija arba poetizacija, iškeliant reikšminga, prikuriant trūkstama, tušuojant neesminga. Forma turi būti glaudžiausiam ryšy su reiškiamuoju turiniu, ir jos dėsniai – kūrybos dėsniai – romantikų principu iškyla nauji, saviti iš kiekvieno naujo kūrinio esmės. Bet kokie teoriniai klasicizmo ar realizmo dėsniai, kūrybai iš kalno primetami – Sruogos paneigiami.
Konkrečiai apie teatro kūrybą Sruoga kalba straipsnyje „Apie dramaturgijos pradžiodalas“. Pagrindinė šio straipsnio mintis yra labai įdomi ir požiūriu į paties Sruogos kūrybą lemiama. Dramaturgija esanti be reikalo įtraukta ir panardinta bendrosios literatūros gausybėje, kaip vienas jos žanrų – tiesa, kaip aukščiausia literatūros forma, jos kitų rūšių sintezė. Tikrumoje jos vieta esanti kitur: „Dramos veikalai tarnauja visai kitam dievui, negu visos kitos literatūrinės formos“, – sako Sruoga. Tatai jau antikinėje senovėje, didžiųjų Aischilo, Sofoklio ir Euripido laikais, gerai skyrė graikai, kurie – „Dramaturgiją atėmė iš Apolono ir atidavė kitam dievui globoti. Ir mūza čia veikia visiškai kita, savarankiška, nepriklausoma“. Dramaturgija, pasak Sruogos, buvo ir turėtų vėl tapti svarbiąja, sudedamąja teatro meno, o ne literatūros dalimi. Ilgus amžius dramaturgiją buvo pasiglemžę savo hegemonijon literatūros kritikai ir istorikai ir teatras likęs baudžiauninku, kurio – „visa gyvenimo prasmė tebuvo – tarpininkauti tarp literatūros ir publikos, – dialogizuotą literatūros veikalą publikai gyvais paveikslais pailiustruoti“. Todėl, nuosekliai galvodami, kai kurie rimti literatūros teoretikai priėję išvados, kad teatras iš viso ne menas. „Jis, kaip tarpininkas ir iliustratorius, esąs tik nemokšoms reikalingas. Sąmoningas, išlavintas pilietis, paskaitęs, dramos veikalą, gauna daug didesnio pasitenkinimo, negu žiūrėdamas jo vaidinamo spektaklio“.
[…]
Vadinas, kurdamas teatrui, dramaturgas turįs iš anksto pažinti ir apskaičiuoti, kokios teatrinės išraiškos galimybės prisidės prie jo duotosios medžiagos – kaip skambės ar rezonuos žiūrovų salėje aktoriaus lūpose tekstai, kaip veiks dekoratyvinis fonas, šviesos, kostiumai, mizanscenos ir t. t. Sruoga žino ir pabrėžia teatrinės priemonės nepaprastą svarbą, nes, sako jis, dažnai scenoje nebyli pauzė, užpildyta miminės aktoriaus vaidybos, veikia šimteriopai galingiau už stipriausiąjį tekstą.
Maža to, kad scena su savo meno ir technikos priemonėmis yra būtina, kad dramaturgijos veikalas realizuotųs, – yra dar ir trečias, tiek pat svarbus to meno komponentas, be kurio nėra teatro. Tai – žiūrovas. Tai tik jis savo priimančioje sąmonėje sulydo visus atskirus teatro elementus – tekstą, vaidybą, dekoracijas, muziką etc. – į organišką vienumą. Ir tai tik jo sąmonėje lieka gyventi ir tampa realybe nuskambėjęs ir pasibaigęs teatro spektaklis.
Toliau, vystydamas savo mintis apie teatro veikalą, Sruoga nebenutolsta nuo tradicinės dramaturgijos teorijos reikalavimų. Jis pabrėžia siužeto ir veiksmo vyraujantį vaidmenį dramos veikale – dar svarbesnį už charakterių kūrimą. „Jau Aristotelis mokė, kad be charakterių galinti būti tragedija, o be fabulos – negalinti“, – sako“ jis. „Be veiksmo, vykstančio, augančio, besikartojančio, stiprėjančio ir lūžtančio negali būti draminio veikalo“.
Charakterio pagrindas dramos veikale – valia. Kad galėtų pasireikšti, dramos herojus turi kam ryžtis, ką nuspręsti, vykdyti, kovoti su kliūtimis.
Personažų grupės būtinos bent dvi – kovojančios. Bet dažnai esti ir trečia, neutrali, vadinama rezonuojamąja sritimi.
Kompozicija – labai griežta, logiška, gimininga architekto iš anksto sudaromajam pastato planui, kur į pagrindines, esmines dalis derinamos detalės ir ornamentai.
Medžiaga yra žodis, ir Sruoga reikalauja: „Kiekvieno personažo kalba turi būti labai kondensuota, turininga, veiksminga, spalvinga, kas labiau emocinga“. Toji kalba turinti skambėti – ne tik akustine prasme: ji turinti, be to, rasti atgarsį, rezonansą klausytojo dvasioje.
Su šiomis pagrindinėmis dramaturgijos tezėmis rišasi Sruogos mintys apie sceninį veikalo realizavimą, apie aktoriaus meną, išreikštos vokiečių kalba rašytame laiške iš Stutthofo „Die Wahrhaftigkeit in der Schauspielkunst“. Neigdamas visur natūralizmą, Sruoga ir iš pagrindinio scenos meno komponento – vaidintojo – reikalauja nebe natūralių pergyvenimų, bet jų pagrindu sukurtų estetinių išgyvenimų ir reiškimosi priemonių. Jis sako: „Vaidyba su jos šimteriopa priklausomybe turi būti laisvės, pakilios, įdvasintos kūrybos menu, aš norėčiau pasakyti – ekstazės menu!“
Savo jau anksčiau cituotame rašiny „Estetinė ir natūralinė tikrovė“ Sruoga tarsi reziumuoja savo požiūrius į teatro meną ir iškelia jo nepaprastą reikšmę: „Teatro menas yra sinkretinis menas. Jis drauge yra ir statiškas, ir kinetiškas. Jis apima architektūrą, tapybą, skulptūrą, poeziją, muziką, choreografiją ir kitus elementus. Tik blogame teatre šie elementai yra sudėjimo tvarka aprėpti – jie turi sinkretiškai, organiškai drauge užaugti – sudaryti organišką vienetą. Teatro menas, kaip apimąs visas kitas meno šakas, yra aukščiausias. Nenuostabu, kad ir jo įtaka žmonijos dvasios gyvenime buvo ir gal tebėra pati didžiausia. Jis betarpiškai veikia mases ir sukelia stipriausią išgyvenimą.“
Jeigu čia cituotuose rašiniuose ir žymus kai kur formulavimo skubotumas, kategoriškumas ir pan., – kas visai suprantama, nes visi tie straipsniai yra rašyti Stutthofo kacete, pasiekė mus dažnai nepakankamai lankščiai valdoma vokiečių kalba ir teturi juodraštiškų apmatų pobūdį, – jie vis dėlto leidžia sudaryti aiškų ir darnų Sruogos teatrinių principų vaizdą“ (Idem, in: *Ibid*., p. 407–408).
„Dramaturgijos santykis su teatru – viena iš tų amžinųjų problemų, dėl kurių nenutyla meno teoretikų ginčai. Ir tai natūralu, nes susiję su pačia žanro prigimtimi. Skirtingai nuo kitų, palyginti savarankiškesnių ir izoliuotesnių, literatūros rūšių, drama išaugo ir egzistuoja dviejų menų sandūroje. Ji yra ir literatūros kūrinys, ir medžiaga spektakliui. Į tai neatsižvelgus, vargu ar galima išsiaiškinti jos esmę, o besiaiškinant nesunkiai pakrypstama į vieną ar kitą pusę. Taip atsiranda teorijos, pagal vienas kurių drama tėra sudedamasis teatro komponentas, vaidinąs čia pagalbinį scenarijaus vaidmenį, pagal kitas – priklauso vien literatūrai, kurią teatras, antrinis ir svetimais syvais mintąs menas, tik komentuoja.
B. Sruoga buvo neabejotinai arčiau pirmojo požiūrio. Iš visų lietuvių dramaturgijos teoretikų jis bene labiausiai „teatrališkas“ – ir ne vien todėl, kad visą laiką domėjosi teatru ir daug apie jį rašė, bet ir todėl, kad straipsniuose apie dramaturgiją nuolat akcentavo jos ryšį su teatriniu gyvenimu, sprendė jos sceniškumo klausimus. Dar daugiau: 1924–1930 m. straipsniuose, kada rašytojui šios problemos labiausiai rūpėjo, jis ne tik ragino žiūrėti į teatrą kaip į savaimingą, nuo literatūros nepriklausomą meną, bet ir pačią dramaturgiją bandė perkelti į teatro istoriją („Naujos idėjos teatro moksle“, 1926, „Apie teatrą ir literatūrą“, 1927, „Vaičiūno dramaturgija“, 1930).
Šio kraštutinio požiūrio aidų girdėti ir studijoje „Apie dramaturgijos pradžiodalas“. Bet svarbiausia čia – autoriaus noras suvokti ir akivaizdžiai parodyti dramaturgijos ir teatro neatsiejamumą, iš sudėtingų saitų kylančius specifinius jų požymius.
Studija rašyta fašistinėje Štuthofo koncentracijos stovykloje, greičiausiai 1944 m., kada visa lietuvių inteligentų grupė, su kuria B. Sruoga 1943 m. buvo suimtas, kaip „garbės kaliniai“ turėjo keletą laikino atokvėpio mėnesių. „Tai buvo vienintelė priemonė neišeiti iš proto“, – taip apibūdino rašytojas šio meto kūrybą ir straipsnius, kurių jis parašė keletą“ (Algis Samulionis, „[Įvadas prieš publikaciją *Apie dramaturgijos pradžiodalas*]“, in: Kultūros barai, Vilnius, 1979, Nr. 3, p. 66–67).

[4] Immanuel Kant (1724–1804), vokiečių filosofas (plačiau žr. Nerija Putinaitė, „Immanuel Kant“, in: https://www.vle.lt/straipsnis/immanuel-kant).

[5] Balys Sruoga dėl regėjimo problemų keletą kartų lankėsi Dancigo akių klinikoje: „Kadangi lageryje akių gydytojo specialisto nebuvo, Heidelis paskiriem kaliniam leisdavo savo lėšomis važiuoti į Gdanską, kad juos tenai apžiūrėtų specialistai. Man akys jau vienuolika mėnesių be paliovos skaudėjo. Heidelis leido ir man pasivažinėti į Gdanską, – net tris kartus nuvažiuoti“ (plačiau žr. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, (ser. Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius, Nr. 3), redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 360). Balio Sruogos kelionės į Dancigą įspūdžius plačiau žr. in: *Ibid*., p. 360–365.

[6] „1944 metų pavasarį jis grįždavo iš darbo pietų ir daugiau nebeidavo. Likusį laiką praleisdavo prie lovos, ties mažu, vos besilaikančiu ant kojų staliuku ir kažką rašydavo. Ką, jis nesakė nė savo aitvarininkams. Kai blokas įsitaisė dienos kambaryje stalą savo raštininkui, Sruoga persikėlė ten ir užėmė vieną jo galą. Tą jis saugojo kaip savo akį, nes, ko gera, įsikurs čia kitas „paukštis“, ir nebeturės žmogus, kur rašyti. O čia, matyt, jam kūrėsi geriau nei ten prie lovos. Tą stalo „apsaugą“ pastebėjo bloko jumoristai, ir gimė patarlė: „Saugo, kaip Sruoga štubinio stalą“. Didysis aitvaras pyko už tai, bet argi užriši burną „maurojančiam jaučiui“. Visi lygūs – apie visus galima kurti legendas.
Aitvarininkai džiaugėsi, kad Sruoga kuria. Jis pasidarė net ramesnis ir linksmesnis“ (Stasys Yla, Žmonės ir žvėrys Dievų miške, Putnam: Immaculata, 1951, p. 258).

[7] „Sruoga savo žodį tesėjo ir laisvomis nuo darbo valandomis ėmėsi kūrybos. Neįsivaizduokite, kad Sruoga atsisėdo prie patogaus stalo, užsidegė lempą, pasitiesė pluoštą baltų popieriaus lapų ir, viską pamiršęs, ėmėsi darbo. Konclageryje neturėjome ne tik laisvo tokiam darbui kambario, bet kartais sunku buvo rasti prie stalo taburetę. O jei prisėsdavai, tai negi rašysi, kai prie bendro stalo sėdi keliolika asmenų ir tauškia niekų niekus. Reikėjo ieškoti laisvos ir ramios vietelės. Tokią vietelę galėjai turėti ir būti tikras jos šeimininkas tik ant savo lovos. Gerai, jeigu lova buvo apačioje, blogiau, jei vietą miegoti turėjai „antrame aukšte“. Laimė, Sruoga miegojo apačioje, kampe, prie pat lango. „Antras aukštas“ priklausė man, ir todėl turėjau progos dažnai stebėti Sruogos darbą.
Sėdi prie lango, popierių ant kelių pasidėjęs ir dairosi, lyg viską aplinkui norėdamas susprogdinti. Kartais užsikemša rankomis ausis, nenorėdamas girdėti triukšmo, ir taip sėdi ištisas valandas. Ir kai klegesys aptilsta, žinoma, neilgam, Sruoga įkimba rašyti. Pasilenkęs, beveik susikūprinęs, neatitraukia plunksnos nuo popieriaus, stengdamasis negirdėti kalbų ūžesio. Bet kur tu, žmogau, išlaikysi! Čia vienas suriko dėl kokio nors mažmožio, kitas, drybsodamas lovoje, garsiai nusižiovavo, sušvilpė, trečias ėmė pasakoti nešvankų anekdotą, dar kitas užtraukė ariją ar dainušką. Matau, kaip Sruoga nervingai susižeria popieriaus lapus ir, užsimovęs kepurę, sprunka į kiemą. Ką jis tokiais momentais išgyveno, turbūt ir patsai negalėtų pasakyti. Dauguma, be abejo, į tai jokio dėmesio nekreipė, dėl to nesijaudino, o tik matydami susikrimtusį Sruogą, gūžčiojo pečiais. Girdi, Sruogą vėl velniai apstojo. Ir vis dėlto jis nenusiminė, sumanymo neatsisakė, – vogė kiekvieną ramesnę valandėlę.
Tokioje padėtyje imtis kūrybos, mėginti iškelti tai, kas dar galutinai neužmušta, galėjo tik nepalaužiamo būdo žmogus“ (Rapolas Mackonis, „Pavasario giesmė pragaro dugne“, in: *Balys Didysis*, sudarė ir redagavo Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 294–295).

[8] Balys Sruoga, *Čičinskis*. *Upytės viešpats*, *[mašinraštis], [1940–1941], in: LLTI BR*, f. 53, b. 570, l. 1–15r. Balio Sruogos sukurtame baleto librete vaizduojama puota dvarininko Čičinsko rūmuose. Linksmybėms pasibaigus, liūdnas, piktas ir viskuo nepatenkintas Čičinskas, paveiktas svaigaus gėrimo, užsnūsta. Sapne jis pamato praeitį – save prieš penkiolika metų. Čičinskas, išduotas žmonos, įsimylėjusios kitą bajorą, jį nušauna, o žmoną nuskandina ežere. Čičinskas, užsidegęs kerštu, nušauto bajoro krauju ožio kailyje pasirašo sutartį su velniais. Paskui ant velnio įteiktos eglės šakos jis išlekia į platųjį pasaulį. Čičinskas atsiduria valstiečių sodyboje, kur vyksta Adomo ir Mortos vestuvės. Čičinskas užsigeidžia jam patikusią nuotaką pašokdinti savo rūmuose. Jaunavedžių piršlys apgauna Čičinską, vietoj nuotakos jam atsiųsdamas nuotaka perrengtą jo paties sėbrą plikbajorį Kmitą. Rūmuose, pavirtusiuose velnių buveine, Čičinskas supranta apgavystę. Jis susiruošia pas valstiečius jiems atkeršyti. Velniams įsakęs sudeginti valstiečių trobą, Čičinskas kitoje ežero pusėje pamato degančius ir grimztančius į ežerą savo paties rūmus. Čičinskas, supratęs, kad net velniai iš jo tyčiojasi, ima šaudyti į mėnulį – velnių saulę. Iššovusį trečią kartą, jį nutrenkia perkūnas. Pabudęs Čičinskas džiaugiasi, kad išliko gyvas, kad sapnas – ne tikrovė. Baleto librete didžiausią įspūdį palieka tikrovės ir vizijos perteikimo būdas: dinamiška kompozicija, išsiskirianti keliomis siužeto linijomis, greita scenos planų kaita, šviesotamsos žaismu, įtaigiai kuriama dramine įtampa.
„Parašyti „Čičinską“ (kitas variantas: „Čičinskas, Upytės viešpats“), atrodo, nebuvo sunku: nesirūpinant išdailinti literatūriškai, tereikėjo sukomponuoti nesudėtingą siužetą“ (Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 314).
Štuthofe Balys Sruoga, atsirėmęs į baleto libretą, naujos pjesės šia tema nebeparašė.

[9] Guy de Maupassant (1850–1893), prancūzų rašytojas.

[10] Honoré de Balzac (1799–1850), prancūzų rašytojas.

[11] André Gide (1869–1951), prancūzų rašytojas.

[12] „Padegėlis Kasmatė – Balio jaunystės slapyvardis“ (Vandos Sruogienės pastaba prie 1944-06-18 laiško).

[13] Marija Nemeikšaitė 1944 m. birželio mėn. išsiuntė Baliui Sruogai siuntinį nr. 47, kuris buvo „gautas“: „iš Marytės (spiritas, lašinukai)“ (Vanda Sruogienė, „Sąrašas siuntinių, siųstų į Stutthofą“, žr. rinkinys „Koncentracijos stovykla Stutthof (1939–1945)“, in: *BLKMČ BS*, l. 100r). 1944 m. birželio 10 ir 13 d. Dalia Sruogaitė išsiuntė Baliui Sruogai iš Viekšnių dar du nenumeruotus siuntinius su lašiniais (Idem, in: *Ibid*.).

[14] Vandos Sruogienės vardadienis minėtas birželio 23 d.

[15] „Jisai vienintelis nacių mirties lageriuose sugebėjo kurt ir mus pamokė rašyt. Tais laikais, kai nežinojom, liksim gyvi ar ne, mūsų buvo toks būrelis. B. Sruoga, toks jautrus, nenorėjo kalbėt apie ateitį juodą. Juk buvo ir toks sprendimas, ir toks sprendimas, paskui vėl mus sugrąžino su visais ir pakeliui šaudė. Vis tiek jis tikėjo kažkaip slaptai. Jurgutis tai atvirai kalbėdavo:
– Sušaudys, mes neišeisim, sudegins.
Juk ruošė. Ir sušaudyt ruošė, ir sudegint ruošė… O B. Sruoga negalėjo pakelt tokių kalbų, bet kažkaip vidiniai jautė, kad išeis į laisvę. Tai rodo, kad jis kūrė, rašė, labai brangino tuos raštus ir net klupinėdamas evakuacijos metu tam giliam sniege, nešė juos savo kuprinėje“ (Leonas Puskunigis „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, Skriaudžiai, 1986, in: *BVSNM* 1524 Rp, l. 5r).

[16] „Juozapas Stalinas! Cenzoriai nesuprato… O tuo laiku ir mes Lietuvoje buvom optimistiški, niekas netikėjo, kad anglai ir amerikiečiai leis rusams eiti toliau į vakarus. Tai buvo po VI-6 - D. Day!“ (Vandos Sruogienės pastaba). Vandos Sruogienės paminėtas karinis terminas „D-Day“ – sąjungininkų karinių pajėgų išsilaipinimas Normandijoje 1944-06-06.

[17] Balys Sruoga, *Apie estetinę ir anestetinę tikrovę (Fragmentas iš įvado į „Estetiką“)*, Stutthof, 1945, rankraštis, in: *LLTI BR*, f. 1, b. 5758, l. 1–71r; Idem, mašinraštis, in: *Ibid*., l. 1–45r; dar žr. in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 8: Literatūros kritika, *1930–1947*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 423–460.
„1943 m. kovo 16 d. B. Sruoga buvo suimtas gestapininkų ir netrukus išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Nusikamavusiems, sumuštiems ir vilties netekusiems kaliniams čia jis retkarčiais organizuodavo pokalbius apie meno prigimtį, rusų literatūrą, J. Baltrušaičio poeziją, pats ėmė rašyti dramas. „Be kūrybos aš negaliu gyventi. Aš užsiėmęs savo paties išrastais personažais, galvoju apie juos, ir laikas bėga“, – rašė jis savo žmonai. Štuthofo stovykloje B. Sruoga pradėjo rašyti ir įvadą į „Estetiką“, kurį skyrė savo dukrai, likusiai Lietuvoje ir besiruošiančiai studijuoti meno filosofiją. Įvade į „Estetiką“ B. Sruoga savotiškai apibendrino humanistinės lietuvių estetinės minties raidą prieškariniu laikotarpiu, atspindėjo žymiausių lietuvių menininkų pasipriešinimą pajungti kūrybą tiek fašistinių Lietuvos diktatorių, tiek hitlerinių okupantų politinės agitacijos tikslams.
„Apie estetinę ir anestetinę tikrovę – fragmentai iš įvado į „Estetiką“, kuris liko nebaigtas““ (Algis Samulionis, „[Įvadas prieš publikaciją Apie estetinę ir anestetinę tikrovę]“, in: Kultūros barai, Vilnius, 1967, Nr. 4, p. 45).

[18] Balys Sruoga, Giesmė apie Gediminą, [rankraštis], in: *LLTI BR*, f. 1, b. 3911, l. 1–44r. Apie antrojo poemos *Giesmė apie Gediminą* leidimo planus, pasiūlymą bendradarbiauti su „Sakalo“ leidyklos vadovu Antanu Kniūkšta plačiau žr. 1944-02-20 laišką, I komentarą.
Poemėlėje „Giesmė apie Gediminą“ (1938) „rašytojas pasakoja dar iš Lietuvos kunigaikštystės metraščių žinomą Vilniaus įkūrimo legendą, praplėsdamas ją taip pat legendinio žynio Lizdeikos gyvenimo istorija, sėkmingos kunigaikščio Gedimino medžioklės epizodais ir poetišku Vilniaus katedros aprašymu“ (Algis Samulionis, Balys Sruoga, Vilnius: Vaga, 1986, p. 302–303).

[19] Sem Benelli, *Apsiautalas*, vertė Balys Sruoga, [mašinraštis], [Vilnius], [1942], in: *LLTI BR*, f. 53, b. 1318, l. 54–86. Apie šio kūrinio vertimo I veiksmo santraukos, II veiksmo teksto publikavimo žurnale *Varpai* planus plačiau žr. 1944-01-31 laišką, VI komentarą.

[20] Balys Sruoga, „„Apsiautalo“ poezija“, rankraštis, [Vilnius], [1943], in: LNMMB RKRS, f. 33, b. 11, l. 1–52r; dar žr. Balys Sruoga, „„Apsiautalo“ poezija“, in: Sem Benelli, *Apsiautalas*, vertė Balys Sruoga, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1988, p. 131–161.

[21] Juozapas Sruoga (1886–1957), teisininkas, diplomatas, vyriausias Balio Sruogos brolis. Balio Sruogos asmeninės knygos, sukauptos Vilniuje, Tauro g. name nr. 21, tik po rašytojo mirties perduotos jo broliui Juozapui Sruogai: „Sąrašų sudarymą baigus, 25. X. 47 m., buv. nuosavas mirusiojo profesoriaus Balio Sruogos knygas bei periodinius leidinius jo brolis parsigabeno į Kauną“ (Jonas Šiožinys, Viktorija Kijauskaitė, „[Pastaba]“, žr. „Balio Sruogos bibliotekos knygų sąrašas“ [pasirašytas mašinraštis], Vilnius, 1947-10-25, in: LLTI BR, f. 53, b. 377, l. 3–4r).

[22] Živilė Mykolaitytė. „Živilė – Vytauto ir Anelės Mykolaičių duktė, Dalios draugė. Vytautas Mykolaitis buvo man didelė parama, būdamas Birutės gimnazijos Tėvų komiteto pirmininku, abudu su žmona mums daug nelaimėj padėjo, slapstė Vincą Krėvę, kaip tik 1944 m. pavasarį, kada naciai jau jo ieškojo“ (Vandos Sruogienės pastaba prie 1944-05-13 laiško).